

УДК 316.33:32+[316:303]

С. А. Сальнікова – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки;
О. В. Мацюк – магістр соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання

*Роботу виконано на кафедрі соціології
та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті представлено теоретичне та методологічне підґрунтя дослідження політичної участі; здійснено спробу долучитися до обґрунтування вимірювання політичної участі через авторську концептуалізацію.

Ключові слова: політична участь, політичні практики, політична залученість, структурні компоненти, обґрунтування вимірювання.

Сальнікова С. А., Мацюк О. В. Политическое участие: концептуальные схемы, методики измерения. В статье представлено теоретическое и методологическое основание исследования политического участия; сделана попытка присоединиться к обоснованию измерения политического участия путем реализации авторской концептуализации.

Ключевые слова: политическое участие, политические практики, политическая вовлеченность, структурные компоненты, обоснование измерения.

Salnikova S., Matsyuk O. Political Participation: Conceptual Designs, Methods of Measurement. Theoretical and methodological bases of political participation study are present in this article. Validity of political participation measurement performs by means of implementation of author's conceptualizations.

Key words: political participation, political practice, political involvement, structural components, validity of measurement.

Постановка проблеми та її значення. Найбільш повно теоретичне та методологічне підґрунтя політичної участі розроблено у працях зарубіжних вчених, що пояснюється наявністю сталої традиції масової участі населення в політичному процесі. В Україні, яка на століття була виключеною із загальноєвропейського контексту, проблема участі населення у процесах демократичного реформування перебуває на початковому етапі наукової розробки. Це пояснюється нерозвиненістю громадянського суспільства і, отже, інституційної структури участі, яка реалізовувалася здебільшого стихійно. Історія вчить, що демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі» [1, 334]. Проте переважна більшість громадян України не залучена до політичних чи громадських об'єднань, їх думка, як правило, не береться до уваги у процесі прийняття політичних рішень, тому майже єдиною формою реального впливу на процеси політико-владних відносин залишаються вибори¹ та участь у формі прямої дії. У період між виборами громадяни також позбавлені реального впливу на державні структури та представницькі органи влади, та й ефективних механізмів контролю за їх діяльністю ще не створено. Репрезентація рівня демократичності держави через вивчення політичної участі неабияк актуалізує обрану тематику.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У західній теоретичній соціології місце і роль політичної участі у соціально-політичних процесах витлумачують неоднозначно, та залежно від оцінки їх значення у соціумі наявні теоретичні напрями умовно об'єднують у дві групи – конструктивний та критичний підходи.

Вагомим конструктивним впливом на стан суспільства наділяють політичну участь теоретики структурного функціоналізму і теорії конфлікту (це чи не єдина тема, в якій конкуруючі теорії мають спільне бачення). У функціоналістів політична участь – це такий механізм «політичної машини» [2, 451–461], за допомогою якого забезпечується демократія, «пов'язана із наданням максималь-

© Сальнікова С. А., Мацюк О. В., 2012

¹ Як відомо, вільні вибори громадян мають ряд обмежень (право вибору кандидатів із запропонованого списку без права його формування, можливість подання кандидатури на пост президента за умови наявності коштів, що є недоступними для більшості громадян тощо), чим ставлять під питання їх реальний вплив на відповідні процеси.

но широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп» [3, 213]. У конфліктологів політична участь є проявом суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму, а отже цей феномен вважається одним із джерел суспільного розвитку [4]. Тут збільшення шансів участі в управлінні відбувається через «впорядковані форми дискусій між класами» [5, 49–50] (тобто політичну участь), конструктивність яких можлива лише в умовах демократії. Таким чином, політична участь і демократія взаємопов'язані: перша підтримує, забезпечує, репрезентує другу, і навпаки.

Представники іншого напрямку (сюди відносять інтеграціонізм П. Сорокіна, неомарксизм, ліво-радикальну соціологію) нівелюють участь в управлінні пересічних громадян і вважають, що важливі політичні рішення приймаються без участі громадськості, хоча від її імені й нібито за її волею [6; 7, 343; 8, 146–165]. Місце політичної участі в цих теоріях – це місце демократичного додатка до реальної влади правлячої еліти, а справжня роль – створювати видимість демократії та влади більшості.

Розуміння політичної участі як процесу залучення до політичних відносин розглянуто у вітчизняних дослідженнях Н. Дембіцької, Н. Ротар, Л. Угрин, І. Алексєєнко, А. Чемшита, І. Воронова.

Серед різноманітних емпіричних моделей позицій політичної участі виділено такі: тривимірну модель британських соціологів Г. Пері та Г. Мойзера, шестивимірні моделі американських соціологів М. Олсена, С. Верби і Н. Ная, Г. Боуна і О. Рені, а також чотиривимірну Л. Мілбрата, восьми-вимірну українського соціолога Е. Ключенка та ін. Більш детальний аналіз наявних методик із вимірювання політичної участі є складовою частиною предмета наших наукових пошуків. Аналіз об'єкта – політичної участі – здійснюється з метою його концептуалізації задля розробки обґрунтованої методики вимірювання в умовах культурної специфіки українського суспільства шляхом виконання таких завдань: розгляду основних підходів до трактування політичної участі, опису наявних методик вимірювання досліджуваного феномену, представлення авторської структури концепту «політична участь».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Неоднозначність теоретичних підходів до місця і ролі політичної участі передбачає варіативність її трактувань. Зокрема, С. Верба, Н. Най та Дж. Кім аналізують політичну участь як «законні дії приватних громадян, більшою або меншою мірою прямо спрямовані на те, щоб впливати на відбір урядового персоналу та (або) на його дії» [9, 650–651]. Таким чином, інтерес цих дослідників фокусується виключно на конвенційних формах¹ – участі у голосуванні, виборчих кампаніях, функціонуванні місцевих органів влади та управління, зверненнях до політиків, тоді як більшість виявів протестних форм політичної участі залишаються поза їх увагою.

М. Кааза та А. Марш визначають політичну участь як «вільну активність громадян, спрямовану на прямий чи опосередкований вплив на ухвалення тих чи інших варіантів або альтернатив на різних рівнях політичної системи» [11, 112]. При цьому автори не виключають неконвенційні форми політичної участі, навіть у їх радикальному спектрі, таким чином значно розширюючи зміст категорії, що дозволяє визначати та досліджувати всі без винятку канали впливу громадян на політичну систему.

Фактично широке визначення політичної участі охоплює всю діяльність, яка добровільно здійснюється громадянами з метою вплинути на процес ухвалення політичних рішень на різних рівнях політичної системи. Воно не передбачає з'ясування того, яким чином і чи взагалі легітимовані суб'єкти, чи включені вони до державних або недержавних структур, чи визначають вони себе як союз/асоціацію/партію або існують у більш довільній формі. Не має значення і форма політичної участі – конвенційна чи неконвенційна. Для широкого розуміння політичної участі значимою є тільки якість участі, яка вимірюється за фактичним впливом на політичну систему. Тому аналіз політичної участі завжди передуює з'ясуванню ступеня усвідомлення політичним актором того, на якому

¹ У західній соціології науковці розмежовують два типи політичної участі, кожен з яких має свою структуру: (1) «конвенціональна» участь у політичному процесі як у повсякденній, нормальній, легітимній діяльності в ситуації стабільної політичної системи, що не порушує нормального перебігу демократичних політичних процесів; (2) «неконвенціональна» або протестна участь, як правило, у ситуації політичної кризи, що може й не суперечити закону, але не є складовою повсякденного політичного процесу в його природному перебігу й має дестабілізаційний потенціал – створює певний рівень соціальної напруженості [10].

рівні та в яких органах відбувається вироблення політичного курсу – у парламенті, політичними партіями, президентськими структурами, регіональними органами влади [10, 80–83].

Російська дослідниця О. Мелешкіна наголошує на проблемі термінологічної неадекватності основних категорій та понять, що стосуються участі громадян у політичних процесах. З огляду на це, вона пропонує такі термінологічні комбінації: політична поведінка (political behavior), політична діяльність (political action), політична активність (political activity), політична участь (political participation). При цьому політичною участю вона вважає більш-менш регулярне і, перш за все, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, засобом, за допомогою якого громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень [12, 153–154].

Українська дослідниця Н. Дембіцька, використовуючи політичну участь як одну з категорій теорії політичної соціалізації, зазначає, що це поняття конкретизується як форма **залученості** особистості до політики. Автор підкреслює, що підтримує традицію виокремлення двох рівнів залученості залежно від мотивації політичної участі політичних акторів: 1) *інструментальна* – мотивацією є професійна стабільність, гарантії певного соціального статусу, приналежність до політичної влади як спосіб соціального самоствердження особистості; 2) *ціннісно-орієнтована* – в основному базується на тих цінностях, які виробляються різними соціальними групами у процесі усвідомлення ними своїх інтересів і переваг [13, 487–490]. Серед базових мотивів політичної участі розрізняють також: (1) інструментально-раціональні – забезпечення і захист інтересів політичних акторів; (2) освітньо-розвивальні; (3) комунітаристські – уявлення про загальне благо та необхідність його підтримання [14].

Ще один методологічний напрям у визначенні змістовного навантаження зазначеної категорії представлений ідеями І. Воронова, який вважає, що політична участь: 1) «це різновид професійної політичної діяльності; її модифікації досить різноманітні, але в цілому вона завжди є спробами простих людей при будь-якому типі політичної системи вплинути на діяльність своїх правителів, а інколи і замінити їх»; 2) «є способом самоствердження людини й формування культури спілкування, навичок управлінської і самоуправлінської діяльності»; 3) «це практичний рівень залучення індивіда у політичне життя, що змушує його реалізовувати конкретні соціально значимі дії». Дослідник вважає, що до «політичної участі відносять тільки реальні політичні дії, а не вчинки, що можуть викликати політичні наслідки. Наприклад, свідомо спланований прихід на мітинг може бути кваліфікований як політична участь, а його випадкова поява там – не може», підкреслюючи таким чином цілеспрямований характер участі громадян у політичних процесах і відкидаючи таку важливу складову як мотивація [15, 290–297].

Та серед різноманітних чинників, які впливають на участь у політиці, найважливішою є **політична ефективність** – відчуття громадянами можливості впливати на політичний процес. Інакше знижується рівень політичної участі і, як свідчать емпіричні дослідження, створюється сприятливий ґрунт для посилення протестних настанов. Для стабільних суспільств характерним є оптимістичне ставлення пересічних членів до участі в політиці, тоді як у нестабільному суспільстві поширюється крайній скепсис щодо власної здатності «конвенціонально» впливати на політичні рішення, що стосуються безпосередніх інтересів населення. Такі настрої базуються на низькій соціальній довірі населення до різних державних та владних інститутів, як результат – соціальній напрузі. Відповідно категорія «політична участь» тісно пов'язана з іншою – «соціальною довірою», яка є одним із найважливіших чинників¹ і досліджуваного феномену, і рівня демократичності суспільства, і показником стабільності/нестабільності суспільства.

Набір чинників, які впливають на політичну участь, залежить від цілей соціологічного дослідження, тоді як індикаторами (тобто складовими концептуальної моделі) є конкретні форми прояву політичної участі. Їх набір та спосіб інтеграції різняться у наявних методиках; ми представимо найбільш значущі та перспективні.

Одну з методик вимірювання політичної участі запропонував український соціолог Е. Ключенко у статті «Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалографування Гутмана» [16]. Як структурні складові інтегрального показника політичної участі дослідник

¹ До найважливіших чинників політичної участі належать також рівень репресивності політичної системи або наявність у суспільстві реальних можливостей («конвенціональних каналів») участі у політичному житті для широких верств населення [16].

виокремив вісім основних форм можливої залученості громадян до політики (кожна представлена одним індикатором)¹. Вибір методичного підходу зумовлений важливою особливістю політичної участі: логікою кумулятивності залучення людей до політики, що частково фіксується як у крос-культурних дослідженнях, так і в національних. Автор припускає, що згода з певним судженням передбачає згоду з усіма попередніми, але не наступними. Сукупна реальна участь громадян у таких формах і має визначати рівень політичної участі в соціумі. Наступне припущення полягало в тому, що кількість респондентів має зменшуватися мірою ускладнення дотримання певних форм політичної участі. З використанням методики шкалограмного аналізу Л. Гутмана, автор будує індекс політичної участі як середнє арифметичне балів; індекс набуває значення від 0 до 8: чим вищою є його величина, тим вищий рівень політичної участі.

До переваг своєї методики Е. Ключенко відносить можливості дослідження, по-перше, послідовності (порядку) залученості людей до політики, що дає можливість обґрунтовано уявити логіку цього процесу і його впорядковану структуру, по-друге, обґрунтовано вирізняти й порівнювати різні соціально-демографічні групи за рівнем залученості до політики (за рівнем «політизації»), по-третє, обчислювати рівень політичної участі для різних за масштабами соціумів (індекс), по-четверте, диференціювати позиції людей у вертикальному полі участі в політиці (емпірична модель стратифікації) [16, 69–70].

Дослідник О. Боровський у статті «Політична поведінка і орієнтації населення країн Східної Європи в умовах політичної трансформації» пропонує іншу методику вимірювання політичної участі, реалізовану з використанням даних Європейського соціального дослідження [17]. Автор пропонує два показники – Індекс громадсько-політичної активності (ІГПА) та Інтегральний індекс політичної активності (ІПА). Перший індекс – ІГПА – розраховується як групове середнє арифметичне усереднених значень (по кожній окремо взятій країні) змінних: 1. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців звертатися до політиків, представників уряду чи місцевої влади? і 2. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців бойкотувати які-небудь промислові або продовольчі продукти? Другий індекс – ІПА – враховує рівень громадсько-політичної активності населення і його зацікавленість політикою (змінна В1) і розраховується за формулою²:

$$\text{ІПА} = (\text{ІГПА} + (4 - \text{В1})/3) * 0,5$$

Простежено, що для конструювання обох індексів О. Боровський використовує лише три змінні, тобто три індикатори³, та дієвість методики при цьому доволі значуща, що підтверджується на емпіричних даних ЄСД. Зокрема, перший показник ІГПА (значення якого знаходяться в межах між 0 і 1 у напрямку зростання показника) демонструє тенденцію зниження ступеня інтересу до політики і як наслідок цього – зниження громадсько-політичної активності населення більшості країн Східної Європи⁴. Автор робить висновок: «Політика, що здійснюється новими політичними режимами, у більшості країн східної Європи усе менше продовжує займати місце в сфері інтересів своїх власних громадян», а отже, в «нових демократіях» Європи ситуація є менш стабільною [17, 210].

Отже, політична участь традиційно розглядається дослідниками як різновид поведінки і/або відносин індивідів у політиці. Наявність наміру, інтенції до виконання певних дій є головною ознакою мотиваційної поведінки людини, яка має досить складну структуру і включає наступні поведінкові акти: звична дія або вчинок, поведінка у тій або іншій сфері діяльності і, нарешті, цілісна поведінка або власне діяльність у повному обсязі. Як вважає В. А. Ядов, на всіх рівнях поведінка особистості регулюється її диспозиційною системою, однак у кожній конкретній ситуації залежно від мети провідна роль належить певному диспозиційному утворенню. Так, дослідник виділяє трикомпонентну установку, в якій розглядає тріаду: емоційний стан – готовність до дії – дія. Таким чином, залежно

¹ Використовувалася дихотомічна номінальна шкала відповідей («так» чи «ні»).

² Рівень значимості ваги для двох складових індексу було взято в результаті використання факторного аналізу методом головних компонентів (факторні навантаження відповідних індикаторів виявилися практично однаковими за модулем).

³ У дослідженнях ESS політична участь вимірюється за допомогою таких шести індикаторів: (1) рівень зацікавленості політикою; (2) членство у політичній партії; (3) участь у голосуванні на виборах до Парламенту країни; (4) звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади; (5) робота в політичній партії, русі, організації чи об'єднанні (також носили значки з політичною рекламою, інші атрибути або клеїли листівки); (6) участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях [18].

⁴ Всі країни Східної Європи, поряд з такими державами як Угорщина, Туреччина і Португалія, мають найнижчі значення обох індексів –0,04.

від того, задоволена людина своїм становищем чи ні, вона може бути готовою/неготовою до здійснення певних дій. Саме така **задоволеність** чи, навпаки, **незадоволеність** є **показником емоційного стану**, який може проявитися чи не проявитися. А от готовність до якихось дій – це вже більш значущий показник, який говорить про найвищу ступінь задоволеності/незадоволеності (тобто, суспільство може бути пасивно незадоволеним – така вже його культурна специфіка, якщо готовність до дій низька), а от дія, участь говорять про активну задоволеність/незадоволеність і на неї не можна не звертати увагу) [19]. Відповідно здійснимо власну концептуалізацію політичної участі. Спираючись на доробок і вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, зафіксуємо для нашого дослідження таке визначення: *«Політична участь – це залучення членів соціально-політичної спільноти до політико-владних відносин; вплив громадськості на формування і перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві, створення владних структур; індивідуальні або групові дії суб'єктів політичного процесу з метою впливу на владу будь-якого рівня»*.

Виходячи зі вказаного тлумачення політичної участі, виділимо такі субпоказники: залученість, практики та суб'єктивний показник. Дамо коротку характеристику кожному субпоказнику, оскільки від цього залежить подальша структура досліджуваного поняття.

Субпоказник залученості відображає міру того, наскільки громадяни країни залучені до політичного життя. Він включає субпоказники другого рівня – пізнавальний, електоральний та комунікаційний. Пізнавальний субпоказник представлений такими індикаторами: споживання інформації про політичні події зі ЗМІ, зацікавленість діяльністю окремих політиків. Електоральна залученість включає: участь у виборах – президентських, парламентських, місцевих. Комунікаційний субпоказник характеризує вербальну залученість громадян до політичного процесу, тобто залученість до політико-ідеологічних комунікацій. Даний субпоказник представлений такими індикаторами:

- «висловлювання в розмовах» – як часто громадяни говорять про політику, обговорюють політичні проблеми;
- пропаганда й агітація особистої політичної позиції – намагання переконати друзів, родичів у слушності своєї думки, поглядів;
- звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади – залученість мотивована «проблемною ситуацією»;
- спілкування з активістами суспільно-політичних рухів, партій.

Другий субпоказник першого рівня – *практики* – інституціональні та неінституціональні. Інституціональні практики включають: членство в партії, роботу в партії або в русі, роботу в іншій організації або об'єднанні. Неінституціональні практики представлено такими індикаторами: участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; наявність значків із політичною рекламою, інших атрибутів чи розклеювання листівок; неасоційована діяльність на користь політичних акторів; грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої кампанії.

Останній субпоказник першого рівня – *суб'єктивний* – формується на рівні самооцінки своєї політичної активності та залученості. Відповідний показник використовується в цьому дослідженні задля перевірки валідності побудованої концептуальної схеми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі синтезу теоретичних підходів (а саме, конструктивного і критичного) та низки методик з вивчення політичної участі вдалося побудувати концептуальну схему «політичної участі», яка містить дві складові компоненти – залученість та практику, кожна з яких також складається з трьох та двох субпоказників відповідно, – а також суб'єктивних показників для прямого вимірювання обох компонент. Схожість структурних схем концепту «політична участь» та факторного аналізу дає змогу використати останній для обґрунтування розробленої концептуалізації поняття «політична участь», і окреслює перспективи подальших розвідок у представлений тематиці.

Список використаної літератури

1. Бортніков В. Демократія участі як суспільний феномен [Текст] / В. Бортніков // Сучасна укр. політика. Політика і політологи про неї. – 2008. – № 12. – С. 334–341.
2. Мертон Р. К. Явные и латентные функции [Текст] / Р. К. Мертон // Америк. социол. мысль : Тексты. – М., 1996. – С. 393–461.
3. Липсет С. Политическая социология [Текст] / С. Липсет // Америк. социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 203–219.
4. Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології [Текст] / Р. Коллінз // Філософ. і соц. думка. – 1993. – № 6. – С. 81–99.

5. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [Текст] / Р. Дарендорф // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 142–147.
6. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия [Текст] / Ю. Хабермас // Вестн. Московского ун-та. – 1993. – № 4. – С. 43–63.
7. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность [Текст] / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 297–424.
8. Маркузе Г. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. – М., 2003.
9. Ротар Н. Політична участь: теоретико-методологічні проблеми визначення поняття [Текст] / Н. Ротар // Держава і право : зб. наук. пр. – 2005. – № 28. – С. 646–653.
10. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні [Текст] / Н. Ротар // Політ. менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75–91.
11. Чемшит А. А. Критерии приемлемости и неприемлемости политического участия [Текст] / А. А. Чемшит // Грани. – 2004. – № 3. – С. 108–122.
12. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение [Текст] / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс : основные аспекты и способы анализа. – М. : ИНФРА-М, 2001. – С. 152–157.
13. Ротар Н. Перспективи політичної участі громадян України в контексті європейського досвіду Е-демократії [Текст] / Н. Ротар // Держава і право. – 2006. – № 32. – С. 484–491.
14. Бекешкіна І. Е. Демократизація в Україні: соціологічний діагноз / І. Е. Бекешкіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : ВЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 84–93.
15. Воронов І. Людина і політика. У пошуках гуманістичної альтернативи [Текст] / І. Воронов. – К., 2004. – 364 с.
16. Ключенко Е. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалювання за Гутманом [Текст] / Е. Ключенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.
17. Боровський О. О. Політична поведінка і орієнтації населення країн Східної Європи в умовах політичної трансформації [Текст] / О. О. Боровський // Матеріали VI Всеукр. наук.-пр. конф. «Проблеми розвитку соціол. теорії : соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті суч. сусп. трансформацій (4 груд. 2009 р). – К. : Логос, 2010. – С. 206–211.
18. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009 рр. [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : ІС НАНУ, 2010. – 118 с.
19. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности [Электронный ресурс] / В. А. Ядов. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/text/19207674/>